

Jan Záhořík

Ohniska napětí v postkoloniální Africe

KAROLINUM

Ohniska napětí v postkoloniální Africe

PhDr. Jan Záhořík, Ph.D.

Recenzenti:

doc. PhDr. Vlastimil Fiala, CSc.

doc. PhDr. Viera Vilhanová, DrSc.

Redakce Josef Táborský

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Jan Záhořík, 2012

ISBN 978-80-246-1961-3

ISBN 978-80-246-2336-8 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2013

<http://www.cupress.cuni.cz>

Věnuji dceři Lindě a manželce Michaelae

Obsah

Úvod	11
Metodologie a terminologie	13
Postkoloniální Afrika	14
Etnicita a identita	16
Kriminalizace státu	20
Hranice a teritorialita	22
Občanství	23
Historický přehled	32
Dědictví kolonialismu	32
Nezávislost	38
Etnické střety v Port Súdánu	46
Addis Abeba a problémy velkoměsta	47
Nové výzvy	49
Guinea na cestě k novým výzvám	52
Neopatrimoniální vláda	55
Afrika po skončení studené války	57
Globální kontext	62
Vlivy, příčiny a souvislosti konfliktů a válek v Africe	64
Nacionalistická a secesionistická hnutí	66
Kategorie separatistických hnutí	68
Marginalizovaná mládež, guerilly a rebelové	73
Regionální a sociální marginalizace, přírodní zdroje a konflikt	77
Pastevci a zemědělci v západoafrickém Sahelu	77
Delta Nigeru	83
Občanství a konflikt v Côte d'Ivoire	91

Zaostřeno na ohniska napětí v současné Africe	99
Súdán	100
Lidé, země a dějiny	101
Anyanya. Azánská osvobozenecká fronta a úsilí o vyhlášení nezávislého státu	103
Súdánská lidová osvobozenecká armáda	105
Vojensko-islámský komplex	106
Hledání kompromisu	109
Dárfúr	111
Přírodní zdroje	114
Súdánské pohraničí jako oblast neklidu	116
Region Velkých jezer	117
Hutu a Tutsi	119
Rwanda před genocidou a po genocidě	121
Genocida a občanská válka v Burundi	124
Kongo	130
Kabila – Mobutuismus bez Mobutua	131
Nerostné bohatství a integrita státu	133
Západní Afrika a Guinejský záliv	135
Napětí v Casamance	135
Tuaregové v Mali a Nigeru	139
Libérie	142
Kořeny násilí	144
Taylorův vzestup a pád	146
Sierra Leone	150
K historii Sierry Leone	151
Vysvětlení konfliktů	155
Logika kolektivního násilí	157
Etiopie – separatismus, konflikty a ohniska napětí	159
Historický přehled	161
Etiopské ústavy z let 1931 a 1955: centralizace, etiopianizace, či amharizace?	163
Socialistická revoluce a socialistická ústava	165
„Etnický federalismus“	168
Lingvistický nacionalismus	172
Eritrejský separatismus	177
Oromský nacionalismus	184
Oromská diaspora a oromská studia	185
Oromský nacionalismus a náboženství	189
Potlačování odporu v Oromii	194

Islám a somálská menšina v Etiopii	197
Islám a muslimové v Etiopii	197
Ogadenští Somálci	198
Etiopská intervence v Somálsku	201
Lokální konflikty a ohniska napětí	207
Centrum a periferie	209
Migranti a usedlíci	211
Gambella jako „zóna konfliktu“	213
Identita, půda a latentní konflikt v Regionu Jižních národů	216
Konflikt a mír v údolí řeky Woito	216
Půda, zemědělství a pastevectví	220
Perspektivy politického vývoje v Etiopii	222
Závěr	228
Mapové přílohy	232
Seznam zkratk	240
Prameny a literatura	243
Summary	265
Rejstřík	269

Úvod

Subsaharská Afrika se v posledních dvou desetiletích stala synonymem takřka všeho negativního, soudě alespoň podle prezentace Afriky v západních médiích, která obvykle veřejnost informují jen o negativních jevech, jakými jsou vojenské převraty, násilí, nemoci či přírodní katastrofy, a zcela ignorují širší souvislosti, nemluvě o mnoha pozitivních událostech a vývoji v oblasti kultury, politiky a ekonomiky. Ačkoliv se mnohdy jedná o určité zjednodušující stereotypy, nelze ignorovat fakt, že postkoloniální dějiny Afriky byly výrazně charakterizovány násilnými událostmi, které by v poválečných dějinách lidstva stěží našly srovnání (to samé by se ovšem jistě dalo říci i o jiných oblastech rozvojového světa – vzpomeňme například na krutosti Rudých Khmerů v Kambodži, čínskou kulturní revoluci či totalitní režim v Severní Koreji).

Základní motivací zpracování předloženého tématu tak byla potřeba zmapovat a analyzovat existenci dlouhotrvajících a intenzivních konfliktů v některých afrických regionech, zejména v Rohu Afriky a oblasti Velkých jezer, a nalézt jejich hlavní příčiny a společné jmenovatele. Výchozím bodem práce je období dekolonizace, respektive poslední fáze kolonialismu a počátky existence nezávislých afrických států, jejichž životaschopnost, funkčnost, (ne)závislost a prosperita bytostně souvisely se vznikem konfliktů, občanských válek a různých protistátních hnutí.

V první části tak bylo nutné se v historické perspektivě vyrovnat s tématy, která s předmětem práce zdánlivě nesouvisejí a která zahrnují jednotlivé typy koloniálních vlád, migraci, demografii, problémy afrických velkoměst, sociální nerovnosti atd. Je nezpochybnitelné, že koloniální minulost ovlivnila mnoho aspektů života nezávislých afrických zemí a že zejména v době studené války byly africké státy ovlivňovány znesvářenými bloky. Afrika de facto sloužila jako laboratoř studené války, což se

projevovalo i na charakteru postkoloniálních vlád, jež mnoho badatelů označuje jako vlády neopatrimoniální (viz dále).

Tyto jevy budou dále tematizovány v následujících kapitolách, které se věnují základním terminologickým a teoretickým otázkám souvisejícím s problematikou občanských válek a konfliktů v postkoloniální Africe, jako je etnicita, identita, *good governance*, kriminalizace státu, globální kontext, občanství, půda, ekologie aj. Zde představuji zásadní teorie konfliktů včetně teoretického exkurzu do problematiky etnické identity, jež tvoří jednu ze stěžejních otázek celé práce. Zároveň jsou však kapitoly prostoupeny řadou dílčích případových studií, sloužících jako nutný nástroj pro ilustraci probíraných témat. Širší historická perspektiva je obeně nezbytnou součástí celé monografie.

Další část se věnuje jednotlivým příčinám a souvislostem vzniku občanských válek, konfliktů a ohnisek napětí v Africe, ať již jsou jimi náboženství, etnicita, občanství, nacionalismus, půda nebo nerostné suroviny. Zde se zaměřuji na konkrétní významné oblasti napětí, kam řadím Súdán, region Velkých jezer a západní Afriku s Guinejským zálivem. Jedná se o oblasti, které v nedávné minulosti prosluly nezvykle brutálním násilím, jež si vyžádalo v součtu několik milionů životů. Zajímat nás budou především příčiny a historický kontext těchto konfliktů a občanských válek.

Závěrečná část poslední kapitoly je věnována jedné velké případové studii o Etiopii, která předsatvuje poněkud specifickou kategorii. Vzhledem k tomu, že občanské války a konflikty sledované v této práci obvykle pramení z dědictví koloniální zkušenosti, je Etiopie na první pohled určitou výjimkou. Ovšem jak ukazují v závěrečné kapitole, i zde mohou být lokální a celostátní konflikty vnímány v historické a do značné míry koloniální perspektivě. Zaměřuji se i na latentní ohniska napětí v odlehklých částech Etiopie, jakož i na možné či jen domnělé formy nábožensky motivovaného násilí.

Kniha je koncipována tak, aby v každém ze sledovaných podtémat nabízela větší množství názorů a perspektiv, jak je reflektuje současná odborná literatura. Hlavním argumentem je totiž teze, že ohniska napětí v postkoloniální Africe nelze studovat na základě jedné kauzality (např. ekonomické, politické, etnické, sociální), ale pouze jako multikauzální konflikty, v nichž se obvykle mísí několik vlivů a příčin. Proto se jevílo jako žádoucí zasadit následující bádání do širší historické perspektivy.

Ačkoliv v knize operujeme s mnoha teoretickými koncepty a představujeme řadu různých teorií a klasifikací konfliktů, hnutí, ohnisek napětí, příčin konfliktů apod., nejedná se o knihu, jež by měla ambici stát se

autoritativní publikací v oblasti teorie konfliktů. Předložené teorie a kategorie, se kterými pracujeme, je třeba chápat spíše jako ilustrativní, což lze odůvodnit tím, že mnoho politologických či jiných teorií zabývajících se ohnisky napětí, konflikty, guerillami aj. bývá obviňováno z přílišné statičnosti, neboť nejsou v mnoha případech schopny reflektovat dynamiku změn, což lze ukázat na příkladech Horowitzovy teorie etnických konfliktů či Claphamovy kategorizace guerillových hnutí (viz příslušné kapitoly).

Předložená monografie je hlavním výstupem postdoktorského grantu číslo 409/09/P061, realizovaného díky podpoře Grantové agentury České republiky na Ústavu Blízkého východu a Afriky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, kde jsem v letech 2009–2011 působil jako vědecký pracovník. Rád bych využil příležitosti k poděkování nejen Grantové agentuře ČR, ale i dalším institucím a jednotlivcům. V první řadě bych rád poděkoval Ústavu Blízkého východu a Afriky a jeho řediteli prof. Eduardu Gombárovi za možnost zde pracovat a za volnost při realizaci projektu. Jonu Abbinkovi z African Studies Centre v Leidenu jsem vděčný za řadu cenných připomínek týkajících se současné Etiopie a pracovníkům tamní knihovny ASC za možnost volného studia pramenů a literatury. Za totéž jsem zavázán pracovníkům Institutu etiopských studií na Addisabebeské univerzitě v Etiopii. Následuje náhodně řazený seznam konkrétních lidí, s nimiž jsem během posledních let mohl při různých formálních i neformálních setkáních konzultovat dílčí otázky, ať již z oblasti teorie či jednotlivých případových studií: Harald Aspen a Svein Ege (Trondheim), Tekeste Negash (Falun), Fantu Cheru (Uppsala), Alemayehu Kumsa (Praha), Alexander Meckelburg (Hamburg), Pavel Mikeš, Merera Gudina a Kassahun Berhanu (Addis Abeba), John Campbell (Londýn), Petr Skalník (Hradec Králové). Za technickou pomoc bych pak rád poděkoval Jakubu Kydlíčkoví (t. č. doktorandovi na Fakultě filozofické ZČU v Plzni). V neposlední řadě bych rád poděkoval manželce Michaele a svým rodičům za neutuchající podporu, bez níž bych se neobešel.

Metodologie a terminologie

Na počátku výzkumu ohnisek napětí a separatistických tendencí stála otázka koloniálního dědictví, které se jeví jako rozhodující faktor v řadě případů konfliktních situací, jichž jsme byli v minulosti v Africe svědky. Historický přístup se však brzy ukázal jako nedostačující k vy-

světlení složité a komplexní povahy ohnisek napětí od dekolonizace do současnosti. Z hlediska metodologie je tak práce založena na více perspektivách – historické, antropologické, politologické – neboť zatímco z historického pohledu můžeme sledovat vliv evropského kolonialismu na vznik afrických států a formování národních identit, antropologické hledisko nám umožňuje pochopit komplexní změny, jež se v afrických společnostech udály od dekolonizace do současnosti. Politologická perspektiva nám zase umožňuje nahlížet na konflikty v Africe z pozice krize státu či patrimonialismu.

Postkoloniální Afrika

Na počátku si musíme vyjasnit základní pojmy, se kterými se budeme v následujících odstavcích setkávat. Začneme s termínem „postkoloniální Afrika“. Postkoloniální Afriku chápeme v této monografii jako (zejména) subsaharskou Afriku v době od získání nezávislosti, tedy zhruba od roku 1960, ačkoliv samotný termín „postkoloniální“ může v souvislosti s Afrikou budít rozpory. Je nicméně zřejmé, že v případě konfliktů a ohnisek napětí v Africe se patrně více než jinde setkáváme s vlivem kolonialismu, proto se budou obě historická období (koloniální a postkoloniální) v průběhu práce mnohdy prolínat.

Hana Horáková uvádí, že v důsledku kolonialismu došlo k přeměně nejen území přímo kolonizovaných, ale i těch, která byla zasažena nepřímou. Samotné slovo kolonialismus je odvozeno od slova *colonia* a původně znamená obdělávání, pěstování či kultivování půdy. Původně se vztahovalo k Římanům. Postupně odkazovalo na procesy osídlování nových území, které byly nedílnou součástí dějin lidstva. Kolonialismus je široce rozšířený jev, charakterizovaný dobytím určitého území a jeho správou. Zahrnuje celou škálu projevů: od obchodu, vyjendávání, zotročení a rebelií až po drancování či genocidu.¹ Jak autorka dále ukazuje, postkoloniální studia lze označit za relativně mladou vědní disciplínu, která vyvolává řadu vášnivých emocí a rozporuplných reakcí. Termín není ještě zcela zakotven v akademickém diskurzu, proto jej také řada lidí přijímá velmi opatrně a mnohdy vlastně ani není příliš jasné, co si přesně pod pojmem postkoloniální studia představit. Existuje však zásadní rozdíl mezi termínem post-koloniální a postkoloniální: zatímco první odkazuje na čistě historickou etapu, jež nastala s rozpadem koloniální soustavy, druhý má daleko širší význam, zahrnující nejen historické, ale

1 H. Horáková: *Kolonialismus a postkolonialismus*, s. 46–47.

i společenské, kulturní a jiné hodnoty, praktiky a formy, a to i ty, jež se vztahují k oběma periodám, kolonialismu i post-kolonialismu.²

Hovoříme-li nicméně o postkoloniálním státu v Africe, jak jej vymezil Crawford Young,³ ohraničujeme ho zhruba lety 1960 a 1990, kdy byly i pod vlivem studené války africké státy charakterizovány vládou jedné strany, ekonomickými problémy vyvěrajícími z korupce, klientelismu, rozsáhlé byrokracie a absence dobrého vládnutí. Ačkoliv se Afrika stala v letech 1960 až 1990 laboratoří studené války a většina afrických zemí zažila nějakou formu konfliktu, teprve po roce 1990 získal kontinent image zóny chronického násilí, epidemií, chudoby a dalších negativních jevů.

Metodologicky je práce postavena na dvou základních teoriích, které se v ní volně prolínají. Tou první je předpoklad, že postkoloniální konflikty a ohniska napětí v Africe jsou výsledkem krize státu a vládnutí. Druhá pak pracuje s krizí identity, která je s krizí státu úzce provázána. Jak krizi státu, tak krizi identity lze však definovat nejširším možným způsobem. Krizí státu můžeme mít na mysli nejen jeho „absenci“, jak se tomu děje například v Somálsku, ale stejně tak jeho „všudypřítomnost“, známou z autoritativních režimů minulosti i současnosti. Proto se také někdy hovoří o krizi vládnutí. O krizi státu tak jde v případě konfliktů odehrávajících se v ropných oblastech Nigérie, kde je stát jednou ze stran konfliktu, stejně jako v odlehlých územích Sahelu, kde naopak stát není schopen zajistit základní infrastrukturu a zabránit tak potenciálním bojům o přírodní zdroje. Z různých důvodů – finanční a lidské kapacity, neochoty, oportunistiky – tak stát může selhávat v úsilí o prevenci či řešení konfliktů v některých svých oblastech.

Krize identity souvisí bytostně s krizí státu, neboť samotné africké státy vznikly jako umělé výtvořiny v éře kolonialismu a společné národní povědomí bylo spíše neexistujícím fenoménem, což se odráželo například v otázce zakládání politických stran, vznikajících často na etnoregionálním základě. Stejně tak ale krize identity může znamenat existenci silných národních identit uvnitř existujících států, projevujících se například nacionalistickými, separatistickými a jinými organizacemi, hnutími a stranami.

2 Ibid., s. 58–59; k důkladné analýze kolonialismu doporučuji F. Cooper: *Colonialism in Question*.

3 C. Young: *The End of the Postcolonial State in Africa?*

Etnicita a identita

Velmi často se o Africe a afrických konfliktech hovoří ve spojení s termínem „eticita“. Etnicita, etnická identita, etnický konflikt – to jsou dnes velice frekventované termíny, které se objevují stejně často jako národ a nacionalismus, jejichž význam však může být mnohdy zavádějící.⁴ Je zjevné, že samotný termín etnicita má svůj původ v dlouhotrvajícím úsilí především evropské civilizace o hledání „rasových“ kategorií, jež se nejvíce rozvinuly v období kolonialismu, ovšem své základy mají v počátcích evoluční antropologie na přelomu 18. a 19. století.⁵ Ačkoliv již dnes není koncept rasy relevantní, etnické kategorie zůstaly zachovány i přes rozporuplné reakce části odborné veřejnosti. Naopak v mnoha afrických zemích se zdá být etnicita v centru politického dění a současné politické teorie musí v případě Afriky s etnickou identitou počítat jako s jednou ze stěžejních kategorií.⁶

V každém případě se termín „etnická skupina“ stal jakousi moderní variantou nahrazující zastaralý termín „kmen“, který v sobě obsahoval spíše pejorativní konotace čehosi „primitivního“, „necivilizovaného“. Nutno říci, že evropská a americká antropologie dlouho s tímto termínem operovala, než byl nahrazen „etnickou skupinou“.⁷ Mafeje se domnívá, že „kmeny“ byly do značné míry jakousi invencí koloniálních autorit a antropologů ve snaze co nejlépe zdokumentovat a kategorizovat domorodé obyvatelstvo kolonií.⁸ Když první misionáři a etnografové na konci 19. století popisovali v rámci tehdejšího antropologického myšlení africké společnosti, musel být každý Afričan zařazen do nějaké kategorie, nějakého „kmene“. „Kmeny“ tak byly do značné míry „utvářeny“ na základě domnělých unikátních a jednotících znaků – jazyka, kultury, společné historie. Vznikaly první „etnické mapy“ s jasně vymezenými teritorii oddělujícími jeden „kmen“ od druhého.⁹

Etnicita je obvykle v moderních dějinách subsaharské Afriky viděna jako problém. Důvody jsou podle Patricka Chabala a Jeana-Pascala Daloze dva: 1. je považována za nevhodný pozůstatek předešlých tradičních dob a překážku modernizace nebo 2. za rozdělující politickou zbraň užívanou bezskrupulózními politickými aktéry. Chabal a Daloz upozorňují

4 T. H. Eriksen: *Ethnicity and Nationalism*, s. 1.

5 G. W. Stocking, jr.: *Race, Culture, and Evolution*, s. 63–64.

6 P. Chabal: *Africa*, s. 5–6.

7 A. G. M. Ahmed: *Anthropology in the Sudan*, s. 65–67.

8 A. Mafeje: *The Ideology of 'Tribalism'*, s. 254.

9 P. Manning: *Francophone Sub-Saharan Africa*, s. 41.

na fakt, že taková interpretace termínu etnicita je spíše „mechanistická“, zatímco je zapotřebí uvažovat o etnicitě v jejím „dynamickém, mnohovárném a interaktivním pojetí měnících se sebehodnotících atributů individuálních a kolektivních identit“.¹⁰

Ačkoliv neexistuje nějaká obecně platná jednotící definice etnicity, která by mohla být využita jako výchozí bod pro další bádání, máme k dispozici přinejmenším dva historické přístupy, kterými badatelé etnicitu studují. První je tzv. *primordialistický* model, který vymezuje etnické hranice na základě náboženství, odívání, jazyka a dalších symbolů. Druhým je tzv. *konstruktivistický* či *instrumentalistický* model, jenž předpokládá, že ačkoliv si etnické skupiny uchovávají své hranice, lidé mohou svůj jazyk a etnickou identitu modifikovat v různých typech sociální interakce. Tento model hrál důležitou úlohu tím, že oddělil etnicitu od kultury, respektive změnil přístup k etnicitě ze statického ve vzájemně působící. Elementárním dílem je v tomto směru kniha *Ethnic Groups and Boundaries* Fredericka Bartha.¹¹ Můžeme nicméně tvrdit, že hranice nemusí nutně sloužit jako prostředek oddělení, neboť jsou zároveň místem, kde se lidé a skupiny setkávají. Etnicita nebo etnická identita se obvykle užívá jako určitý konstrukt, kterým chceme vymezit rozdíly mezi námi a „těmi druhými“, jež tu dříve „neexistovaly“. To, že se v kulturně-historických pojmech identifikujeme jinak než druzí, nemusí nutně znamenat, že jednáme ve všech situacích na základě etnicity, zejména pak v politickém kontextu.¹²

Většina badatelů se shoduje v tvrzení, že zdůrazňování etnicity jako prostředku pro organizaci či mobilizaci lidí vytváří potenciál k politické manipulaci tím, že může podporovat aspekty rozdílnosti, odlišnosti.¹³ Předchozí zkušenosti v subsaharské Africe (Biafra, Somaliland, Súdán, Kongo) nás učí, že tendence k vytvoření „národního státu“ byly provázeny recidivou násilí. Například hlavní problém současné Etiopie je její akcent na etnicitu a etnickou odlišnost či etnický původ, který brání nalezení „národního“ konsensu, jenž byl původně zamýšlen tvůrci ústavy. Zatímco etiopská ústava zdůrazňuje nezbytnost sebeurčení národů, jejím výsledkem je vláda nelegitimní minority obklopené multietnickou majoritou bez přístupu ke zdrojům. Některé části neamharských politických kruhů vyjadřují přesvědčení, že současný konflikt v Etiopii je způsoben již samotnou povahou Etiopie, která vznikla kolonizováním jiných národů. Toto hledisko ovšem nutně souvisí s etnicitou, která se stala hlavním

10 P. Chabal – J.-P. Daloz: *Africa Works*, s. 56.

11 F. Barth: *Ethnic Groups and Boundaries*.

12 J. G. Abbink: *New Configurations of Ethiopian Ethnicity*, s. 60.

13 G. Cohen: *The Development of Regional and Local Languages in Ethiopia's Federal System*, s. 169.

tématem politického boje od roku 1994, kdy byl v ústavě oficiálně zakotven etnický federalismus jako základní princip rozdělení země. Etnicita byla v rámci politického procesu zpolitizována a některé etnické skupiny stigmatizovány tak, že jim byl odepřen přístup k moci a správě země, zatímco jiné vytvořily vládní vrstvy.¹⁴ Zpolitizovaná etnicita tak vyústila v růst nacionalistických, iredentistických a separatistických tendencí, šířených zejména v regionech, jako je Oromia, Somalia, Afar, či alespoň přispěla ke zvyšující se nespokojenosti s vládou.

Základním rysem etnicity je totiž její dělení na „my“ a „oni“, které tkví ve vytváření rozdílů, jež mohou být zneužity v rámci politické manipulace. Sem patří i různé formy stereotypizace, kterou využívá každá skupina obyvatel k paušálnímu označení „toho druhého“. Takových stereotypů existuje velké množství. „Ty druhé“ posuzujeme obvykle odlišným způsobem než sebe; většinou máme tendenci přisuzovat si vlastnosti pozitivní, zatímco „těm druhým“ spíše negativní.¹⁵

Podobně zavádějícím termínem je „národ“, který máme v evropském kontextu tendenci vnímat jako cosi přirozeného, nedotknutelného, vlastního státu, ve kterém žijeme. V dobách kolonialismu, vzhledem k tomu, že státní celky v Africe vznikaly pod vlivem Evropanů, došlo k vytvoření dichotomie národ × kmen, přičemž zatímco Evropané disponovali národy, tedy „civilizovaností“, Africe byly vlastní kmeny, obvykle spojované s atributy jako „necivilizované, primitivní, zpátečnické“. Jak ovšem upozorňuje Ernest Gellner, jsou ve skutečnosti národy „nahodilostí, a nikoli všeobecnou nutností“.¹⁶ Jak dále dodává, nacionalismus tvrdí, že národy a státy byly vytvořeny a určeny jeden pro druhý. Jak ovšem vysvětlit a obhájit existenci národů a států v Africe, kde až na výjimky neexistují státy, ve kterých by žil pouze jeden národ, ale máme zde velké množství států obývaných desítkami společností? Které z nich lze považovat za národy, které za etnické skupiny a které za kmeny?

Užívání slova „kmen“ je stále častým jevem zejména v anglofonní antropologii, kde v některých případech nelze použít výrazu „národ“ či „etnická skupina“ (např. v případě Bedžů v Súdánu – v anglickém jazyce Beja tribes), ačkoliv Ekeh se domnívá, že „etnická skupina“ má stejný význam jako „kmen“ a mimo africká studia je stále velmi užívaným termínem.¹⁷ Od obou výrazů, tedy „etnicita“ a „kmen“ (tribe), je odvozena řada dalších termínů majících různý obsah, jako „politický tribalismus“,

14 T. Teklu – T. Tafesse: *Environment, Poverty and Conflict*.

15 T. H. Eriksen: *Ethnicity*, s. 24.

16 E. Gellner: *Národy a nacionalismus*, s. 17.

17 P. H. Ekeh: *Social Anthropology and Two Contrasting Uses of Tribalism in Africa*, s. 663.

„morální etnicita“ atd. Sociální vědci se nicméně neshodují v tom, kde má etnická či kmenová identita svůj původ, zda se jedná o dávný atavismus, nebo o moderní fenomén zakotvený v koloniální době.¹⁸

Jak ukazuje Patrick Chabal, etnicita je historickou a do značné míry hybridní kategorií, zahrnující sociální, ekonomické a kulturní znaky. Kategorie sama byla do určité míry fluidní, tzn. že genealogie každé skupiny byla široká a všezahrnující, rozpínající se, lidé mohli do etnických skupin vstupovat a opouštět je, geografické hranice byly spíše vágní.¹⁹ Problém nastal v koloniální době, kdy potřeba získat „data“ o kolonizovaných obyvatelích vedla koloniální administrativy k fixaci etnických identit. Lidé sice mohli nadále svou identitu měnit, ovšem nově se objevila „instrumentalizace etnicity jako hlavní charakteristiky sociální identity“.²⁰

Patrick Manning zase uvádí několik příkladů vzniku umělých a fixovaných i flexibilních identit v éře kolonialismu. Když byl v Kongu zejména kvůli ozbrojeným složkám (*Force Publique*) rozšířen jazyk lingala, byli později všichni jeho mluvčí označováni za příslušníky „kmene“ Bangala, ačkoliv sami se takto neidentifikovali. Naopak v Nigeru lze na příkladu Hausů a Tuaregů ukázat flexibilitu etnicity ve spojitosti s určitou profesí či životním stylem. Hausové jsou totiž zemědělci a obchodníci, zatímco Tuaregové nomádi, pastevci dobytka a velbloudů. Vracející se sucha vedla v některých obdobích Tuaregy k tomu, že se usazovali ve městech a začali se věnovat zemědělství, čímž se z nich stávali etničtí Hausové, přijali jejich jazyk a zvyklosti. V obdobích dešťů, při rozšíření úrodné půdy daleko na sever, se naopak Hausové mohli stát Tuaregy.²¹ Etnicita zde tedy byla vnímána jako identita vztahující se k určitému způsobu života i k určitému území – nomádský způsob života v poušti byl označován jako tuarežský, zemědělství, obchod a život ve městech byly zase spojovány s hauskou identitou.

V případě Rwandy a Burundi, respektive v případě Hutuů a Tutsiů, dokonce hovoříme o rasách, na jejichž konstrukci měly velký podíl zejména křesťanské církve působící v těchto zemích.²² Jean-Loup Amselle zase ukazuje na to, že za rasu byli pokládáni kupříkladu západoafričtí Fulbové. Analyzuje proces utváření jakéhosi mýtu typického Fulba, kterému byly připisovány specifické vlastnosti, a pokud se nějaký evropský cestovatel setkal s Fulbem, jenž je nevykazoval, bylo to považováno za

18 R. Lemarchand: *Dynamics of Violence*, s. 49.

19 P. Chabal: *Africa*, s. 32–33.

20 *Ibid.*, s. 33.

21 P. Manning: *Francophone Sub-Saharan Africa*, s. 41–42.

22 T. Longman: *Christianity and Genocide in Rwanda*.

odchylku od typických fulbských vlastností.²³ Invence identit však neměla pouze takto lokální či etnickou podobu, ale dotýkala se i samotné existence státu, zvláště v případech, že nový nezávislý stát vzešel z teritorií kdysi patřících pod dvě různé evropské mocnosti, jako tomu bylo v případě Somálska (Italské a Britské Somálsko) nebo Kamerunu.²⁴

Kriminalizace státu

Jedním z faktorů, které umožňují přetrvávání konfliktů a ohnisek napětí, je tzv. kriminalizace státu. Dnes již klasickou studií na toto téma publikovali Bayart, Ellis a Hibou.²⁵ Samotný termín kriminalizace státu může být velmi zavádějící, a jak autoři přiznávají, jeho obsah se může různě obměňovat v prostoru a čase. Mezi skutky, které bychom mohli zahrnout do kriminalizace státu, patří bezesporu nelegální obchody s lidmi, drogami, nukleárním materiálem, pirátství a banditismus, ohrožování životního prostředí, různé formy ekonomických zločinů, jako je zpronevěra peněz přicházejících ze zahraniční pomoci, korupce, ilegální export nerostných zdrojů či kapitálu, zneužití ozbrojených sil a používání násilí vůči skupině obyvatel.²⁶

Kriminalizace státu je opakem toho, co se v odborné literatuře nazývá *good governance*, tedy cosi jako dobré vládnutí, za něž považujeme demokratický systém správy, který je efektivní a zaměřený na rozvoj společnosti a ekonomiky ve všech oblastech. Světová banka definuje vládnutí (*governance*) obecně jako tradice a instituce, kterými je v dané zemi vykonávána moc.²⁷ To zahrnuje proces, v němž jsou vlády vybírány, monitorovány a nahrazovány, a kapacitu vlády efektivně formulovat a uplatňovat potřebnou politiku, respektovat občany a stát. Světová banka definuje šest oblastí vládnutí, které slouží jako indikátory, podle nichž jsou jednotlivé země hodnoceny:

1. *Názor a odpovědnost* – možnost občana dané země participovat na výběru své vlády, stejně jako svoboda projevu či svoboda médií.
2. *Politická stabilita a absence násilí* – zahrnuje pravděpodobnost destabilizace vlády či její svržení neústavními násilnými prostředky, včetně politicky motivovaného násilí a terorismu.

23 J.-L. Amselle: *Mestizo Logics*, s. 45.

24 K tématu blíže N. F. Awasom: *Language and Citizenship in Anglophone Cameroon*; týž: *Towards Historicizing the Ossification of Colonial Identities in Africa*.

25 J.-F. Bayart – S. Ellis – B. Hibou (ed.): *The Criminalization of the State in Africa*.

26 *Ibid.*, s. 15–16.

27 World Bank: *Governance Matters VIII*, s. 5.

3. *Efektivita vlády* – týká se kvality veřejných služeb, kvality civilní správy a stupně nezávislosti na politických tlacích, kvality implementace politiky vlády a důvěryhodnosti vládních závazků k těmto politikám.
4. *Regulační kvalita* – zahrnuje percepci schopnosti vlády formulovat a implementovat jasnou politiku a regulace umožňující a propagující rozvoj soukromého sektoru.
5. *Vláda zákona* – zahrnuje percepci míry důvěry ve vládu práva ve společnosti; zvláště pak kvalitu vlastnických práv, policie, soudnictví, jakož i pravděpodobnost kriminality a násilí.
6. *Kontrola korupce* – zahrnuje míru využívání veřejného sektoru k soukromým účelům, ať již ve formě drobné či mohutné korupce, jakož i „obsazení“ státu elitami a soukromými zájmovými skupinami.²⁸

Takřka ve všech statistikách Světové banky se na základě výše uvedených ukazatelů v období 1996–2008 pohybovaly na nejhorších příčkách africké země Eritrea, Zimbabwe a Čad. Způsob vládnutí souvisí nejen s ekonomickými ukazateli, ale má dalekosáhlejší význam, neboť zhoršující se ekonomická situace umocněná korupcí, zneužíváním moci, a tedy kriminalizací státu, může v kombinaci s jinými faktory (etnické, náboženské, mezinárodní aj.) vyústit v rozklad státu, jako se to stalo v někdejší Zairu, nebo v trvalou socioekonomickou marginalizaci některého z regionů státu. Toho jsme svědky v mnoha zemích Afriky, včetně Čadu, Rovnickové Guineje, Republiky Kongo a řady jiných.

Hovoříme-li o *good governance* a *bad governance* jako o dvou protipólech vlády souvisejících s napětím ve společnosti nebo s jeho eliminací, je dobré vzpomenout na slova Paula Colliera, který prohlásil, že zatímco vynikající vládnutí a vhodné hospodářské kroky mohou růstový proces urychlit, byť je růst vždy dlouhodobou záležitostí, špatné vládnutí a nesprávná hospodářská politika „dovedou zničit ekonomiku země neuvěřitelně rychle“.²⁹ Ukazuje zejména na příklad Zimbabwe, jejíž ekonomiku Robert Mugabe od roku 1998 přivedl k inflaci překračující 1000 %.³⁰ Ani slibné projekty typu Nové partnerství pro africký rozvoj (New Partnership for African Development – NEPAD), ani úsilí AU zatím podle některých pozorovatelů nepřinášejí očekávané výsledky ve formě posílení *good governance* v Africe, což je stále jedním z důvodů přetrvávání regionálních i lokálních konfliktů v mnoha zemích.³¹

28 Ibid., s. 6.

29 P. Collier: *Miliarda nejchudších*, s. 82.

30 Ibid.

31 J. Akokpari: *The AU, NEPAD and the Promotion of Good Governance in Africa*, s. 243–263; k otázce NEPADu viz United Nations: *Economic Development in Africa*.

V řadě studií a publikací se mezi případy *bad governance* či kriminalizace státu nejčastěji objevují někdejší Mobutuovo Kongo, Čad, Eritrea nebo Niger. Jeden z nejkřiklavějších případů špatného vládnutí a jeho vlivu na lokální napětí je Rovníková Guinea, dnes jedna z nejbohatších zemí v přepočtu na jednoho obyvatele, kde ovšem velká většina obyvatel stále žije ve stavu chudoby.

Hranice a teritorialita

Hranice mezi jednotlivými africkými státy byly ve velké většině narýsovány na konci 19. století a jen malé množství hranic vzniklo přirozeným historickým vývojem (Etiopie, Jižní Afrika). Umělé rozdělení teritorií po staletí obývaných určitými skupinami obyvatel úzce souvisí s otázkou vlastnictví půdy. Svět je v 21. století stále zmítán konflikty o teritorium a teritorialita představuje jeden ze základních principů vzniku konfliktů. Současný výzkum ukázal tři základní charakteristiky teritoriality, globalizace a konfliktu:

1. Ačkoliv si státy stále činí nároky na určitá teritoria, a to mnohdy násilnými prostředky, důvody určitých teritoriálních vztahů zůstávají nejasné. Globalizace v některých případech tyto vztahy (*attachments*) posiluje, v jiných tlumí.
2. Ačkoliv došlo v posledních dekadách k úbytku mezistátních konfliktů, teritoriální konflikty zůstávají stěžejními prvky eskalace napětí. Teritorialita ovlivňuje konflikty uvnitř států a napomáhá k jejich přetrvání, globalizace může tomuto stavu napomáhat, nebo jej naopak mírnit.
3. Mikropolitika teritoriálních vztahů a teritoriálních zisků přispívá ke konstrukci teritoriálních režimů. Hranice jsou obvykle vnímány jako zdroje roztržek a symboly konfliktu, překážkou vojenské obrany či útoku. Globalizace a konflikt ovlivňují hraniční režim a jurisdikci a mění se v závislosti na době a teritoriu.³²

Teritorialita je obvykle antropology vnímána jako vymezení hranic a chování uvnitř těchto hranic. Politologie naopak chápe teritorialitu v užším smyslu prostorově vymezené politické vlády. Jednotliví lidé mohou být rozlišováni na základě svého teritoriálního spojení či odpojení (*attachments and detachments*). Diaspora se obvykle vyznačuje úzkým spojením s původní domovinou, ačkoliv v tomto případě se mnohdy jedná o spíše idealizovaný až mytický vztah, založený na černobílém vidění

32 M. Kahler: *Territoriality and Conflict in an Era of Globalization*, s. 2–3.

reality a způsobený dlouhodobým odpoutáním od daného prostředí. V rámci diaspory také dochází k vzniku tzv. vzdáleného nacionalismu (*long-distance nationalism*), jenž má značně ideologizující charakter.³³ Teritoriální nároky během konfliktů mohou zahrnovat dva typy zisků. Předně to jsou hmatatelné teritoriální zisky, kdy jedna strana ovládá určité území i s jeho obyvateli a zdroji. Tyto zisky však mají také svou symbolickou dimenzi, která se nejvíce projevuje, pokud je ve hře „etnický prvek“ či jakkoliv konstruovaný vztah určité minority k danému teritoriu.³⁴

Občanství

Je nutné si přiznat, že až do vypuknutí konfliktu v Côte d'Ivoire věnovala odborná literatura jen omezenou pozornost problematice vztahu občanství (*citizenship*) a konfliktu. Právě občanská válka, která do značné míry zruinovala kdysi prosperující zemi, odhalila veřejnosti důležitost občanství v životě každého jednotlivce. Statisíce lidí se dnes a denně ocitají v beznadějně situaci, kdy nemají žádná práva v zemi, ve které žijí. Politická elita dopřává jedné části populace státu privilegia, která jsou druhé části na základě občanství odpírána. Mauretánie, Zimbabwe, Uganda, Demokratická republika Kongo a nejnověji i Côte d'Ivoire sdílí podobný osud: obyvatelé určité minority zde například nemohou nechat zaregistrovat své děti do školy, nemohou dosáhnout na státní zdravotnické služby, nemohou získat cestovní dokumenty nebo zaměstnání bez pracovního povolení, které neobdrží, protože se pohybují v určitém právním vakuu. Případ Côte d'Ivoire však ukázal, že otázka občanství se vztahuje především k politickému souboji o moc, kdy někteří politici jsou předem vyloučeni z politického klání nebo umlčeni na základě nesplnění určitých podmínek nutných pro to, aby se mohli ucházet o daný politický post. Základním parametrem těchto situací je tedy manipulace se zákony týkajícími se občanství. Konflikty vyvěrající z problematiky občanství jsou zakořeněny v dávné minulosti jako pozůstatek koloniálního dědictví.

Jedním z prvních případů, které upozornily na téma jinakosti, identity a koloniální minulosti, byli Berbeři v severní Africe, jejichž nejprve intelektuální a později v některých oblastech skutečný boj za uznání specifické identity inspiroval mnoho jiných hnutí za emancipaci. Ve 30. a 40. letech 20. století se v zemích severní Afriky nacházel berberský

33 B. Anderson: *Imagined Communities*.

34 M. Kahler: *Territoriality and Conflict in an Era of Globalization*, s. 4.

element v defenzivě. Naopak na vzestupu byl nacionalismus propagující islám a arabský jazyk jako základní komponenty alžírské identity, což bylo v opozici vůči představám sto let trvající francouzské nadvlády. Francouzi naopak usilovali o začlenění kabylských Berberů do křesťansko-evropského okruhu a zdůrazňovali jejich pouze povrchní příslušnost k islámu; i proto se kabylské projevy nacionalismu jevily arabským představitelům jako nepřijatelné, neboť byly spojeny s francouzským kolonialismem. Muhammad Chafik byl hlavním autorem „Berberského manifestu“, což byl zvláštní dokument podepsaný stovkami marockých berberských intelektuálů. Berberský manifest zpochybnil dosavadní interpretaci marockých dějin a oficiální výklad kolektivní identity, naopak poukázal na rozpor mezi tradičním berberským smyslem pro dialog a importovaným despotismem Arabů.

Manifest dále prohlašoval, že diverzita je spíše přínosem k rozvoji civilizace než jeho brzdou, a volal po vytvoření univerzální civilizace, která by tuto diverzitu respektovala jako nezbytnou součást své progresivity a vyspělosti. Berberský manifest stál u zrodu tzv. berberského kulturního hnutí, které mělo ryze sekulární a etnický charakter a odmítalo náboženství jako nástroj práva. Berberské kulturní hnutí tak prezentovalo Maroko nikoliv jako součást muslimského světa, ale spíše jako geografickou, kulturní a etnickou křižovatku.

Zatímco ve 20. století pokračovala marginalizace berberských komunit v Maroku a Alžírsku, globalizace přispěla k rozšíření fenoménu identity Amazigh, zejména skrze internet a vytvoření berberské diaspory, která usiluje o uznání berberské kultury jak v zemích severní Afriky, tak v západní Evropě a Severní Americe. V posledních letech sílí hlasy po vytvoření jakési berberské autonomie po vzoru španělského Katalánska. V Alžírsku vzniklo Hnutí za autonomii Kabýlie, jehož základními hodnotami jsou: 1. respekt k dodržování lidských práv bez rozdílu rasy, jazyka, pohlaví a náboženství; zákaz polygamie a nastavení moderního rodinného práva; 2. svoboda vyznání; 3. demokracie – tedy vláda založená na mnohostrannickém politickém systému a volených zástupcích.³⁵

V souvislosti s problematikou občanství a identity v Africe je vhodné vymezit prostor, kde se mohou generovat konflikty založené na mnoha způsobech zásahu moci do oblasti občanství, identity a migrace. Nejprve si musíme nastínit vznik a vývoj zákonů o občanství (*citizenship law*) v koloniální Africe.

35 Blíže k tématu viz H. Ilahiane: *Historical Dictionary of the Berbers*.

Ke konfliktům dochází nejčastěji v případě střetu mezi domorodci a usedlíky, zejména pokud jde o přístup k půdě. Méně častým, ale o to krutějším případem může být vypuzení a denacionalizace části společnosti, která je v dané zemi z ideologických důvodů považována za „ohrožení“. Na příkladě Rwandy a Burundi jsme viděli a ještě uvidíme důležitost osobních dokumentů, bez kterých občan přestává být občanem a jejichž přidělování nebo naopak odebrání může být ovlivněno ideologickými i propagandistickými důvody. V neposlední řadě patří mezi strategie útlaku skrze občanství eliminace politických kandidátů a opozičních kritiků zpochybnováním jejich občanství. V následujících podkapitolách se tak blíže seznámíme i s některými závažnými a aktuálními případy zneužití otázky identity a občanství ve vnitropolitickém konfliktu, zejména pokud jde o Côte d'Ivoire, Rwandu a Burundi nebo Demokratickou republiku Kongo.

Příchod Evropanů do Afriky a následné ustavení koloniálních států znamenaly zrušení dosavadních norem vlády a nastolení evropského systému kontroly nad mnohdy vzájemně nepřátelskými teritorii a společnostmi. Spolu se vznikem koloniálních států bylo potřeba řešit otázku postavení kolonizovaných národů a jejich statusu. Otázka národnosti v čase kolonií obvykle vycházela z *ius soli*, tedy z principu, že člověkměl národnost státu, ve kterém se narodil, což však neznamenal, že samotná národnost dávala jedinci plná práva, neboť stále platilo, že pouze omezené množství obyvatel kolonií se mohlo domáhat například svých práv na vzdělání a politickou participaci.³⁶ Konstrukce a povaha státu v Africe, které jsou zakořeněny v koloniální minulosti, inklinují k institucionalizaci etnických nároků, práv a privilegií, které vytvářejí rozdíly mezi jednotlivými skupinami a jejich nerovná postavení v otázce občanství.³⁷ Klasickým příkladem neadekvátního a necitlivého přístupu k problematice skupinových identit a teritoriality může být britský kolonialismus v Keni, který značně poškodil mezietnické vztahy tím, že půdu majoritních Kikuyů zabíraly koloniální úřady pro budování perspektivních plantáží, zatímco přesídlení obyvatelé naráželi na zájmy jiných, většinou pasteveckých etnických skupin.³⁸ Podobně se kolonialismus podepsal na postavení „privilegované“ skupiny Asiatů, kteří v dobách kolonialismu tvořili významnou obchodní vrstvu, zatímco v nově vytvořených postkoloniálních státech museli prokazovat a „obhajovat“ svou loajalitu

36 B. Manby: *Struggles for Citizenship in Africa*, s. 26.

37 S. Adejumbi: *Citizenship, Rights, and the Problem of Conflicts and Civil Wars in Africa*, s. 148.

38 B. Berman: *Bureacracy and Incumbent Violence*.

k stávajícím režimům.³⁹ Skupinová a individuální identita i občanství tak do značné míry závisely na koloniálním řádu a zákonech, které se lišily stát od státu. Postkoloniální africké státy nicméně zdědily koloniální zákony a zákoníky, které operovaly s termíny jako „domorodci“, „usedlíci“, „migranti“ aj.⁴⁰ Je zjevné, že zásah do předkoloniální povahy vztahů mezi jednotlivci a společnostmi a jejich kodifikace a institucionalizace vedly v postkoloniální době v souvislosti s ekonomickým úpadkem k ještě většímu zvýšení rizika konfliktů, které ve svém důsledku ohrožovaly projekty politické liberalizace a nahrávaly spíše extrémním a radikálním silám a jednoduchým řešením.⁴¹

Obecně však lze říci, že v koloniálních státech byli všichni občané neevropského původu znevýhodněni, ačkoliv i mezi znevýhodněnými existovaly značné rozdíly. Označení „domorodec“ (*native, indigène*) asociovalo podřízené postavení a nízkou kulturu a zároveň nemožnost podílet se na rozhodovacích procesech, které se bezprostředně týkaly těchto „domorodců“.⁴² Postavení Afričanů odráželo dobové antropologické myšlení, v němž nebyl žádný prostor mezi „kolonizovaným“ a „kolonizátorem“ a černým Afričanům byla upírána jakákoliv zásluha na rozvoji civilizace, ačkoliv Evropané si byli při dobývání některých částí vnitrozemí vědomi velikosti a slávy velkých říší minulosti. Například Cecil Rhodes při své exploraci vnitrozemí dnešního Zimbabwe vycházel z portugalských pramenů 16.–17. století a Britové se domnívali, že v Zimbabwe objeví pozůstatky bájných dolů krále Šalamouna, aniž by si připouštěli možnost existence vyspělé „černošské“ civilizace.⁴³ Zcela specifická byla situace v jižní Africe, kde pod vlivem odlišných historických, kulturních a náboženských reálií došlo k vytvoření svébytné „bělošské“ komunity Búrů (později Afrikánců), kteří zaujímali k domorodým obyvatelům regionu rasově zcela nadřazený postoj. Ten se odrážel již v samotném pojmenovávání jednotlivých skupin. Adam Kuper analyzoval proces utváření vztahu mezi Búry a „těmi druhými“ na základě etnonym „Kafr“, „Hottentot“, „Křovák“ aj. až po vytváření apartheidního státu, kdy byly v Jihoafrické republice legislativně definovány rasové kategorie jako „barevní“, „černoši“, „Asiaté“ atd.⁴⁴

39 M. Joseph: *Nomadic Identities. The Performance of Citizenship*, s. 2–3.

40 F. B. Nyamnjoh: *From Bounded to Flexible Citizenship*, s. 73–74.

41 D. Eyoh: *Community, Citizenship, and the Politics of Ethnicity in Post-Colonial Africa*, s. 272.

42 B. Manby: *Struggles for Citizenship in Africa*, s. 27.

43 H. Kuklick: *Contested Monuments*, s. 138–139.

44 A. Kuper: *“Today We Have Naming of Parts”*.

Zachovaný koloniální model	Změněný model
Anglofonní země	(Velká Británie – <i>ius soli</i>)
Gambie	Botswana
Keňa	Ghana
Lesotho	Malawi
Nigérie	Súdán
Sierra Leone	Zambie
Svazijsko	
Tanzanie	
Uganda	
Zimbabwe	
Frankofonní země	(Francie – <i>ius sanguinis</i>)
Benin	
Burkina Faso	
Côte d'Ivoire	
Čad	
Gabon	
Guinea	
Kamerun	
Kongo	
Mali	
Mauretánie	
Niger	
Středoafriická republika	
Senegal	
Togo	
Lusofonní země	(Portugalsko – <i>ius soli</i>)
Angola	Mosambik
Guinea-Bissau	
Bývalé belgické kolonie	(Belgie – <i>ius sanguinis</i>)
Burundi	
Demokratická republika Kongo	
Rwanda	

Tabulka 1: Srovnání modelů pravidel o občanství v éře kolonialismu a nezávislosti
Zdroj: J. Herbst: *State and Power in Africa*, s. 240.